

בחינות

עיון ומחקר בבעיות
יהודי ברית-המועצות
ומזרח-אירופה

7

האוניברסיטה העברית בירושלים
המרכז לחקר יהדות מזרח אירופה

הקונגרס היהודי העולמי
ההנהלה הישראלית

מועצת המערכת

פרופ' שמואל אטינגר, ד"ר מרדכי אלטשולר, יוסף ברגר-ברוילי, משה גלבוץ,
פרופ' אריה טרטקובר, צבי נצר, פרופ' יהודה סלוצקי, יצחק קורן (יו"ר),
פרופ' חנא שמרוק

העורך:
מרדכי אלטשולר

הבאה לדפוס:
רבקה גורביץ'

מזכיר המערכת:
יעקב קלמן

ירושלים—תל-אביב • תשל"ז

ילין, יעקב ליאונטייביץ' — כינויו "יאק". נולד בקייב ועבר עם משפחתו לאודיסה. היה חבר בסדר"פ למן שנת 1905 ושותף פעיל במאורעות המהפכניים של שנת 1905, נאסר וישב שבעה חודשים בכלא אודיסה. בשנת 1908, בחפשו מסתור מרדיפות הבולשת הצארית, היגר לצרפת, ושם עבד כמסגר וכמכונאי-מנועים בבית-חרושת למכונות. לאחר מהפיכת פברואר חזר לרוסיה, השתתף בהתקוממות האוקטוברית בפטרוגראד, חזר לאודיסה ועבד במפעל האירונים "אנאטרה". לאחר הסתלקות הממשל הסובייטי הראשון מאודיסה, במארס 1918, נסע למוסקבה. בדצמבר 1918 נשלח על-ידי הוועד המרכזי של המפלגה הבולשביקית לאודיסה, כדי לפעול בקרב חילות הכיבוש הצרפתיים. למן ראשית חודש ינואר, במסגרת "סגל-חור"ל", ניהל יחד עם שטיליבקר תעמולה בעל-פה בקרב הצבא הצרפתי. שלט יפה בשפה הצרפתית. בסיוע מלחים צרפתים ממכריו חדר לאוניית-קרב צרפתית.

סקולובסקאיה, סופיה איזואנובנה — כינויה "ילנה" (1894—1938). מזכירת הוועד המחוזי המחתרתי האודיסאי של הבולשביקים בתקופת הכיבוש הצרפתי וחברת "סגל-חור"ל" מימי הראשונים; חברת נשיאותו בשלהי פברואר 1919.

נולדה באודיסה, למשפחה עורך-דין שעבר בשנת 1903 לצ'רניגוב. למדה בגימנסיה המקומית ומשסיימה — בקורסים הבסטונייביים לנשים בפטרוגראד, לאחר מהפיכת פברואר — חברת הוועד הצ'רניגובי של הבולשביקים, נבחרה כנציגה במועצת צירי הפועלים והאיכרים בצ'רניגוב ומונתה כחברה בנשיאותה של מועצה זו. לאחר שעבר השלטון לסובייטים כיהנה בתפקיד היו"ר הראשון של הוועד-הפועל הצ'רניגובי. בתקופת הכיבוש הגרמני באוקראינה — חברת וועד-הפלך המחתרתי הצ'רניגובי. ביוני 1918 נשלחה לקייב, ושם עבדה כחברה בוועד-הפלך המהפכני. לאחר נפילתו של הוועד המחוזי הבולשביקי באודיסה, נשלחה לעיר זו יחד עם לאסטוצ'קין וקלימנקו, ויזמה — כמזכירת הוועד המחוזי — פעולה נרחבת לארגון הכוחות המהפכניים במחחרת ולהכנת ההתקוממות.

מילאה תפקיד ראשי ב"סגל-חור"ל", השתתפה בפעולותיה של מערכת העיתון "לה קומו-ניסט", חיברה עלונים, עמדה בראש המיבצע להפצת ספרות בלתי-ליגאלית. בארבעה באפריל 1919, כשנטשו הצבאות הזרים את אודיסה, נמנתה עם המשלחת של פועלי העיר, שלידה העביר הגנרל הצרפתי ד'אנסאלם את השלטון בעיר.

לאחר מלחמת האזרחים היתה חברת הלשכה של וועד-הפלך האודיסאי של המפלגה הקומוניסטית. בקונגרס הששה-עשר של המפלגה (1930) נבחרה כחברה בוועדת-הביקורת המרכזית של המפלגה הקומוניסטית. משנת 1935 עבדה כמנהלת ה"מוספילים". בשנת 1937 נעצרה ומתה במאסר בשנת 1938.

**יהודי אסטוניה בשנה הראשונה למשטר הסובייטי
(1940—1941) ***

1. המצב הפוליטי

בסוף שנת 1917 הוכרזה עצמאותה של אסטוניה, הצפונית מבין שלוש המדינות הבאלטיות, אך רק בתחילת שנת 1920 ולאחר מלחמת שחרור, היתה ארץ קטנה זו (1.2 מיליון תושבים, 47,550 קמ"ר) לעצמאית. רק אז היכירו בה שכנותיה, כולל רוסיה הסובייטית, שניסתה ללא הרף להשתלט עליה מבחינה צבאית ופוליטית. באותה שנה הונח באסטוניה היסוד למשטר דמוקרטי, שהעניק למיעוטים הלאומיים העיקריים (80% רוסים, 1.5% גרמנים, 0.7% שוודים, 0.4% יהודים ו-17.4% מיעוטים אחרים) זכויות אוטונומיות המעוגנות בחוק. עם זאת לא התיר משטר זה את פעילותה של המפלגה הקומוניסטית הזעירה, בייחוד לאחר ניסיון ההתמרדות הקומוניסטי בשנת 1924, אשר נתמך על-ידי הסובייטים.

לחצה של ברית-המועצות להכליל את אסטוניה בתחום השפעתה הגיע לשיאו לאחר הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, הסכם שהבטיח לסובייטים יד חופשית, בין השאר גם באיזור הבאלטי. באסטוניה, כמו בליטא ובלאטביה, הוקמו בסיסים של הצבא האדום. ב-21 ביוני 1940 נכפתה עליה ממשלה פרו-סובייטית מובהקת והותרה פעילותה של המפלגה הקומוניסטית, אשר מנתה כמאה וחמישים חברים¹. בימים 14—17 ביולי נערכו בחירות חפויות, בהן זכתה רשימת הקומוניסטים והבלתי-מפלגתיים, שכונתה — "ליגת הפועלים העממית באסטוניה", ב-92.8% מכלל הקולות². ב-21 ביולי הכריזו בית-הנבחרים העממי החדש על אסטוניה כעל רפובליקה סובייטית סוציאליסטית ופנה לנשיאות הסובייט העליון במוסקבה בבקשה להצטרף לברית-המועצות. הבקשה אושרה ב-6 באוגוסט. פרט למפלגה הקומוניסטית ולארגונים שבפיקוחה, נאסר קיומם של ארגונים פוליטיים וציבוריים. לחברי ממשלה מונו בעיקר קומוניסטים, בחלקם אזרחי ברית-המועצות.

לכאורה בוצעו השינויים בשקט יחסי, אך חלקים מתושבי אסטוניה המשיכו להתנגד בצורות שונות לסובייטיזציה שנכפתה עליהם. השלטונות הגיבו באמצעים חריפים למדי: חיפושי-בית ליליים, החרמת חומר ספרותי, מאסרים וגירושים לעמקי ברית-המועצות. במיוחד כוונו המאסרים והגירושים כנגד העילית התרבותית, המדינית

* מאמר זה הוא חלק ממחקר על מצבם של היהודים באזורים שסופחו לברית-המועצות בימי מלחמת-העולם השנייה. המחקר נערך במכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, ירושלים, בסיוע קרן הזכרון למען תרבות יהודית (ניו-יורק) ואברהם ואדית שפיגל מלוס-אנג'לס.

1. *Очерки истории коммунистической партии Эстонии*. Ч. III Таллин, 1970, с. 5
2. *Eesti Rahvas Nõukogude Lodu Suuros Issamaasojas 1941—1945*, Tallin, 1971, p. 81

והצבאית, שסימלה בעצם קיומה את המשטר הישן. הגליות בקנה-מידה רחב ביותר, שהקיפו כ-60,900 איש, שכוננו "אויבי העם" ו"יסודות מסוכנים מבחינה סוציאלית", בוצעו באסטוניה בשבוע שבין 13-21 ביוני 1941, במסגרת מבצע רב-היקף שנערך באותו זמן בכל הארצות והאזורים שסופחו לברית-המועצות בתחילת מלחמת-העולם השנייה.³ כשבוע לאחר מכן התקיפה גרמניה הנאצית את ברית-המועצות. בין האזורים הראשונים שנכבשו בידי הוורמאכט היתה גם אסטוניה. המשטר הסובייטי באסטוניה התקיים אפוא כארבעה-עשר חודשים בלבד.

בין שתי מלחמות העולם מנה הישוב היהודי באסטוניה כ-4,500 איש. מבחינת מוצאו ורקעו התרבותי הוא נחלק לשלוש: צאצאי הקאנטוניסטים ו"חיללי ניקולאי" — בעלי רקע תרבותי רוסי; יוצאי קורלאנדיה (מערב לאטביה) — איזור תרבות גרמנית; יוצאי "תחום המושב" (ליטא ולטגאליה — מזרח לאטביה) — בעלי תרבות יהודית. למעלה משני-שליש מיהודי אסטוניה (כ-3,200 נפש) התרכזו בבירה טאלין ובעיר האוניברסיטאית העתיקה טארטו (דורפאט); כ-900 איש התגוררו בחמש ערי שדה וכ-400 — בישובים עירוניים וכפריים. מצד פרנסתם התפלגו היהודים כדלקמן: מסחר — 30.4%; פקידות ושירותים — 24.0%; מלאכה — 14.8%; פועלים — 14.0%; מקצועות חופשיים — 9.5%; בעלי-בתים, אחוזות ומפעלי-חרושת — 6.4%; כלי-קודש — 0.6%. במסגרת האוכלוסיה הכללית היו היהודים 31% מכלל החייטים, 16% מן הפרוונים, 15% מן הפתחים ו-8.9% מן הרופאים.⁴ אף שבדרך כלל היה מצבם הכלכלי של רוב היהודים, ובמיוחד של העצמאיים, שפיר, הרי חלק לא מבוטל, בעיקר מבין השכירים, חי בתנאי קיום קשים.

על אף שמרבית יהודי אסטוניה היו יסוד לויאלי במדינה, ביניהם למעלה ממאתיים איש שנטלו חלק במלחמה לעצמאותה, לא נתקבלו היהודים למנגנון הממשלתי. כמעט שלא היו סמלים וקצינים יהודים בצבא האסטוני והוא הדין לגבי הרשויות הממלכתיות הנבחרות. עם זאת נהנו היהודים, כשאר המיעוטים, מאוטונומיה תרבות-תית רחבה, שהחלה למעשה בשנת 1926 והתקיימה עד לאובדן עצמאותה המדינית של אסטוניה בשנת 1940, וזאת למרות הנטיות הלאומניות והאנטישמיות שהחלו להסתמן בשנות השלושים האחרונות בקרב הציבור האסטי ובחוגי הממשלה.

במוסדות החינוך היהודיים (ביניהם שלושה בתי-ספר יסודיים ושני בתי-ספר תיכוניים), שפעלו לפי חוק האוטונומיה, למדו בשנת 1934 55% מכלל התלמידים היהודים.⁵ שאלת שפת הלימוד (עברית או יידיש) היתה נושא לפולמוסים חריפים

3. הנתונים לגבי מספר המגורשים הם בגדר אומדן וקיימות הערכות הנוקבות במספרים אחרים. עיין: J. M. Jackson, *Estonia*, London, 1948, pp. 240-241. הוראות בדבר ביצוע הגירוש בארצות הבלטיות ראה: W. B. Walsh, *Readings in Russian History*, Syracuse University Press, 1959, pp. 634-638.

4. ב-24 במארס 1935, כשנה לאחר המיפקד הכללי של האוכלוסיה, ערכה הוועדה הסטא-טיסטית של הנהלת האוטונומיה והקהילה היהודית בטאלין מיפקד של האוכלוסיה היהודית. מיפקד זה הקיף 3,944 נפש, שהם כ-90% מיהודי אסטוניה, ומימצאיו פורסמו בחוברות מקבילות בשלוש שפות: עברית, יידיש, אסטית. (ש' גורין, "סטטיסטיקה של אוכלוסי היהודים באסטוניה", טליון, 1936). הנתונים הסטאטיסטיים המובאים כאן מושתתים על החוברת העברית.

5. בשנת 1934/5 למדו 358 ילדים יהודים בבתי-ספר יסודיים ו-280 בבתי-ספר תיכוניים.

בקרב יהדות אסטוניה וב"מועצת התרבות", ארגון הגג הנבחר של המיעוט היהודי. הרכבו היה בשנת 1939 כלהלן: עשרים ציונים, ששה יידישיסטים (בתוכם שני סוציאליסטים) ונציג אחד בלתי-תלוי.

המחנה הציוני היה מורכב בעיקר מחברי התנועה הרביווניסטית על שלוחותיה, השומר הצעיר, נצ"ח (נוער ציוני תלוצי) וכן הציונים הכלליים. בקרב היידישיסטים בלטו ה"פאלקיסטים" וה"בונד". הללו התרכזו בעיקר בפעילות חינוכית (ה"יידישע שול ארגאניזאציע", דרך משל) ותרבותית (כגון חברת "ליכט"). קומץ החברים היהודים של המפלגה הקומוניסטית, האסורה על-פי החוק, ואוהדיהם השתדלו לפעול, בין השאר, באמצעות מסגרות ליגאליות, כגון חברת "ליכט". בנוסף לפעילות התרבותית-ציבורית הוכיחה יהדות אסטוניה עירנות פוליטית בולטת בעניינים הנוגעים ליהודים, החל בפעולות החרם כנגד גרמניה וכלה במגביות ציוניות.

בשל פעילותם הגדלה והולכת של הלאומנים, שנתמכו על-ידי גרמניה הנאצית והפיצו תעמולה אנטי-יהודית, ובעקבות סיפוריהם של הפליטים הבודדים מפולין ומגרמניה שנקלעו לאסטוניה, גברה החרדה בקרב הישוב היהודי שם. אך בהעדר אלטרנאטיבות ריאליות נותרו רובם במקום. מעתה נותקו יהודי אסטוניה כמעט כליל אפילו משני הקיבוצים היהודיים השכנים, אף שבשנת 1940 הפכו גם ליטא ולאטביה לרפובליקות סובייטיות, וזאת כתוצאה מהגבלות התנועה שהונהגו גם בארצות אלה לפי המקובל או בכל הרפובליקות של ברית-המועצות. קורות היהודים בתקופת הסובייטיזציה, שהחלה באסטוניה ביוני 1940 ונמשכה למעלה משנה (עד לתחילת הפלישה הנאצית), עמדו על-כך במידה רבה בסימן הניתוק והבדידות. בפרק זמן זה חלו בחיי היהודים תמורות רבות וחשובות, בייחוד במישור האזרחי, הפוליטי, הכלכלי והתרבותי.

לעומת חששות וחרדות של חלק מן הציבור היהודי, בייחוד האמידים והקשישים יותר, מפני השתלטות בולשביסטית, היו ליהודים גם כמה סיבות טובות לקבל את כניסת הצבא האדום לאסטוניה בהקלה או אף בחיוב; וזאת בעיקר בשל הסכנה שחשו יהודי אסטוניה מהתגברות ההשפעה הנאצית בארץ זו, שכתוצאה ממנה גדלה המתיחות, שהתבטאה גם בתקריות אלימות, בין האסטים לבין היהודים. בהתלהבות מיוחדת ובשמחה מופגנת קיבלו את פני טורי הצבא האדום צעירים יהודים מן השמאל, ובכללם ציונים-סוציאליסטים וכמובן אנשים מחוגי "ליכט", שלא לדבר על עסקני המפלגה הקומוניסטית שפעלו עד אז במחתרת. אחד מהם, אהרן גוטקינ, בנו של תעשיין אמיד ואיש-ציבור ידוע, הוא שהוריד את הדגל הלאומי האסטוני, שסימל את עצמאותה של המדינה, מראש "פיק הרמאן" שבטאלין.⁶

יהודים בודדים בלבד הצליחו לצאת את גבולות אסטוניה לאחר כניסת הצבא

לפי סוג בית-הספר נחלקו הם כדלקמן: בבתי-ספר יהודיים — 55%, בגרמניים — 18%, באסטיים — 17% וברוסיים — 10% (שם, עמ' 90).

6. כל העדויות המובאות להלן נערכו בידי כותב שורות אלה מטעם המדור לתיעוד בעל-פה שבמכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים. ראה עדויות: הלצר, עמ' 2; בן-יוסף, עמ' 2. לפי עדותו של ריבאק (עמ' 18), נורה מוריד הדגל לאחר-מכן בידי לאומנים אסטים.

האדום⁷, בעוד שרוב רובו של הציבור היהודי, ובכללם גם אלה שחששו מן המשטר או הסתייגו ממנו, נותרו במקום, אם מחוסר ברירה ואם מאי-רצון להיטלטל, שכן "פה הבית שלנו ומה שלא יקרה אנחנו נישאר פה"⁸. היהודים חשו, שעליהם להסתגל לתנאים החדשים ולמצות את האפשרויות הגלומות בהם.

מרגע שנכנסו הרוסים [מספר בעדותו מי שהיה אז כבן עשרים ויצא לרחובות לקבל את פני הצבא האדום] היתה הרגשה שאנחנו יכולים לעשות הכל ואין יותר אנטישמיות. הסיבה לכך היתה שהיהודים קיבלו מישרות ממשלתיות, דבר שלא היה קיים בימי האסטים⁹.

ואכן, מספר יהודים מונו למישרות ממלכתיות וציבוריות. ל' אייזנשטאדט כיהן בדרג מיניסטריאלי בתחום הפינאנסי וזמן מה אף היה מראשי מערכת העיתון המרכזי *Rahva Hääl*; ד"ר מארקוביץ מונה למנהל הבנק המסחרי; שמוטקין שימש כפקיד בכיר במיניסטרוני המסחר; סאביר מילא תפקיד של קומיסאר על בתי-העסק המול-אמים. העובדה שיהודים מונו לעמדות מפלגתיות-ציבוריות — סברדלוב כמזכיר הקומסומול בטארטו, סוניה קופקין כחברת וועד הסטודנטים באוניברסיטת טארטו — היתה משמעותית לגבי הציבור היהודי, שכן עד אז היה "בלתי-אפשרי שיהודי יהיה חבר וועד הסטודנטים"¹⁰. עניין מיוחד עורר בציבור היהודי שילובם של יהודים בזרועות הצבא והבטחון. כבר בימים הראשונים לכינון השלטון החדש ניתן לצעירי רים יהודים ממוצא פרוליטארי בעלי עבר של פעילות מהפכנית (גרשון צימבאלוב בטאלין, אנריקה מאריאנבורגר בטארטו ואחרים) להצטרף לשורות המיליציה העממית (*Rahva Omakaita*). מספר יהודים מן השמאל אף מונו לקצינים בעמדות בעלות-חשיבות, כגון ויקטור פייגין, מי שלחם במלחמת האזרחים בספרד והיה פעיל במחתרת הקומוניסטית האסטונית, שנתמנה למפקד בית-הסוהר המרכזי בטאלין ולאחר מכן — לקצין-הבטחון של מועצת הקומיסארים העממיים. כן הועלו לדרגת קצונה במיליציה ובשירותי הבטחון מספר צעירים יהודים מדלת-העם (באלטשוקוב, חבר ה"קולטור ליגע" לשעבר, בן למשפחת פחחים מרובת-ילדים מטארטו; יאשא קולמאן, בן למש-פחה יהודית עניה בנארבא, גשלה לבית-הספר לקצינים של הצבא האדום). אחד מן הפונקציונרים היהודים במנגנון הסובייטי, שזכה באותה תקופה לפירסום, אם בשל תפקידו ואם בשל אישיותו השנויה במחלוקת, היה ראש מחלקת החקירות של הקומיסאריון העממי לענייני-פנים (ב.ק.ו.ד.), סגן-אלוף אידל יעקובסון¹¹. הוא היה בן למשפחה יהודית ידועה מטארטו. בצעירותו קיבל חינוך מסורתי, קנה השכלה

7 בין אלה שעלה בידם לצאת את גבולות המדינה היתה משפחת הוף, שהצליחה, תמורת תשלום, להשיג אשרה של סאן-דומינגו (עדות בן-יוסף, עמ' 10).
 8 עדות בן-יוסף, עמ' 11.
 9 עדות ריבאק, עמ' 19.
 10 עדות איידלברג, עמ' 12.
 11 פרטים בקשר לאידל יעקובסון ודעות מנוגדות עליו נמצא בעדויות אלו: זאב אוז'וואנסקי, עמ' 28—31, 34—36; תמר אוז'וואנסקי, עמ' 5; איידלברג, עמ' 13; בן-יוסף, עמ' 5, 14; בראשינסקי, עמ' 1, 7; הלצר, עמ' 19—20; כץ, עמ' 39—40; צימבאלוב, עמ' 28; שפירא, עמ' 34—36; ריבאק, עמ' 22—24.

יהודית רחבה והיה בקי בתרבות העברית ובלשונה. לימים הצטרף למפלגה הקומו-ניסטית¹², כשהוא ממשיך לפעול גם בארגונים תרבותיים ליגאליים כגון ה"ליכט". היה פעיל בקרב חבריו למקצוע בענף הדפוס. תקופה מסויימת שהה בברית-המועצות והוחזר לאסטוניה לשם פעילות מהפכנית. השלטונות האסטוניים עלו על עקבותיו והושיבוהו בכלא, ובו בילה זמן ממושך יחד עם אנשי הצמרת הקומוניסטית האסטונית. שוחרר מייד עם כניסת הצבא האדום לאסטוניה, בקיץ 1940, ומילא תפקידים חשובים במערכת הבטחון הפנימי. בתוקף תפקידיו אלה רוכזו בידיו סמכות ועוצמה רבה, שבאו לידי ביטוי מוחשי בימי ההגליות ההמוניות של יוני 1941.

כיוון שהעתודה של אנשי המחתרת הקומוניסטית היתה מצומצמת, לא נמנעו השלטונות מלאייש מישרות במנגנון הממלכתי, לרבות מערכת הבטחון, באנשים מן הפריפריה השמאלית, כגון חוגי "ליכט", ואף בבלתי-מפלגתיים — ובמיוחד באלה שהיו מומחים נדרשים, כגון רופאים (ד"ר מארשאק מטארטו וד"ר ויגודסקי מטאלין שולבו בשירות הצבאי בדרגות קצונה; הפליט מגרמניה פרופסור דוידוביץ — בשירות הבטחון). כך נהגו אף ביוצאי תנועות ציוניות, שהצהירו, כנראה, על נאמנותם למשטר החדש והסכימו להצטרף לשורות המפלגה או הקומסומול. בצורה זו, למשל, נתקבלו לשורות המיליציה בדרגות קצונה מיכלסון, ציוני-לשעבר ומורה בבית-הספר העברי, ואיש בית"ר לשעבר, קאלריסקי, מן העיר טארטו. אף שמספר היהודים ששובצו בשירות הממלכתי ובמיוחד המינהלי-משקי לא היה רב, הרי היה בזה משום חידוש, ומכל מקום הגביר הדבר את חשדם של האסטים, שחשדו בציבור היהודי שהוא משתף פעולה ומזדהה עם המשטר החדש הנור והשנוא עליהם.

רבים מיהודי אסטוניה קיוו, שבטחונם הפיזי לא ייפגע אם לא יפעלו נגד השלטון¹³; מה עוד שהאלטרנטיבה למשטר הסובייטי היה שלטון נאצי או פרו-נאצי. נראה, כי חלק מיהודי אסטוניה לא עמדו עדיין על מלוא המשמעות של המצב החדש והמשיכו בהתכתבות עם קרוביהם בחוץ-לארץ, ובארץ ישראל בכלל זה, ולא הסתירו את הדבר אף בשעה שמילאו שאלונים רשמיים¹⁴. אך עד מהרה החלו מאסרים, בעיקר בשל פעילות כלכלית בלתי-חוקית¹⁵, שהיה בהם כדי לערער את הבטחון. בעקבותיהם באו גם מאסרים על רקע פוליטי. חלק מעסקני הרביזיוניסטים, ובראשם ראש הצה"ר פנחס כץ, היו ערים במיוחד לסכנת המאסרים הפוליטיים. כץ העריך כי מאסרו קרוב,

12 גילוי-דעת קומוניסטי בלשון יידיש ובאותיות לטיניות ראה אור ביוני 1931. הטכסט נערך והודפס בידי אידל (יהודה) י. לפי כל הסימנים זה הוא אידל יעקובסון. לפרטים ראה: נתן גענש, "ביבליאגראפיע פון יידישע דרוק אויסגאבן", טאלין, 1937, עמ' 71.
 13 עדויות: בן-יוסף, עמ' 11; ריבאק, עמ' 18.
 14 עדויות: איידלברג, עמ' 14; גיני, עמ' 10; ריבאק, עמ' 18. בצורה מיוחדת ביטא זאת איש שונה מקרוב עלה לישראל: "כמו שכאן איננו מסוגלים להיגמל מפחד, כן לא היינו מסוגלים או ושם להתרגל לפחד" (עדות פיבובארוב, עמ' 18). בסוף 1940 או בראשית 1941 העזו אחדים אף להביע התנגדות מופגנת למשטר החדש. כך, למשל, המשיך תלמיד יהודי לחבוש כובע ענוד בסמלי המשטר הקודם; תלמידים אחדים סירבו ללמוד את השפה הרוסית, וכדומה (עדות יעקב קפלן, עמ' 2—3).
 15 יהודים הואשמו, כי הוציאו סחורות מבתי-המסחר שלהם לפני ההלאמה; אחדים נדונו על החבאת זהב, וכיוצא באלה (עדות: בן-יוסף, עמ' 6—7; הלצר, עמ' 3; רחל כץ, עמ' 40—41; גיטה קפלן, עמ' 3—5).

אך דחה, מסיבות משפחתיות, את תוכניות חבריו להבריתו אל מחוץ לאסטוניה והס-
תפק בכך שהיה מבער בלילות, יחד עם רעייתו, ספרות ציונית שבדירתם, כשהוא
ממשיך לעבוד ככלכלן במשרד לרכוש מולאם.¹⁶ אך מסוף שנת 1940 החלו שלטונות
הבטחון להזמין תכופות לחקירות חשאיות, שאודותיהן נאסר עליו לגלות אפילו
לרעייתו.¹⁷ בליל ה-29 באפריל 1941 נאסר פנחס כץ. ועל גסיבות מאסרו מספרת
רעייתו:

באו לקחתו חמישה-שישה אנשים (בעצם לא אנשים כי אם חיות פרא). בכל
אופן אפשרו לו להיכנס לחדר השינה ולהיפרד מאיתנו. בעומדו על-יד עריסתה
של בתו בת השנה, אמר: "משתדע להבין את הדברים בשכלה שלה, ספרו
לה על אביה" והוא יצא... למחרת הלכתי ל-נ.ק.וו.ד. ושם נאמר לי: "אין
דבר, הוא יחזור בקרוב". כך הייתי הולכת לשם יום אחר יום עד שזרקו אותי
משם וציוו עלי שלא להיראות עוד [...].¹⁸

ככל הנראה, היה זה המאסר הפוליטי הראשון שבוצע בקרב הציבור היהודי
באסטוניה.¹⁹ בעקבות כץ נאסרו עוד חמישה מראשי ההסתדרות הרביזיוניסטית
וכית"ר באסטוניה (גרשונביץ, גילינב, פראנק, מאיופיס [מה-יפית] וסברדלוב).
האסירים הואשמו בריגול לטובת הבריטים; שניים מתוכם נידונו למוות והאחרים
לעשר שנות מאסר. רק שניים מתוך חבורה זו נותרו בחיים ושבו לאסטוניה לאחר
המלחמה.²⁰ זמן קצר לאחר שנאסרו מנהיגי הצה"ר בא גם תורם של עסקנים

16 רעייתו של פנחס כץ מספרת, כי הוצע להם על-ידי ציוני "להעביר אותנו בסירה
לפינלאנד ומפינלאנד [...] לארץ-ישראל" (עדות רחל כץ, שעלתה לישראל בשנת
1973, עמ' 12-37).

17 לימים גילה פנחס כץ לרעייתו על החקירה וסיפר כדברים האלה: "הציגו בפניו רשימה
של כל הציונים מטאלין, כשהוא נדרש לאשר, כי אכן ציונים הם. הוא טען, כי איננו
יודע, אך לא האמינו לדבריו, כיוון שהוא עצמו היה ראשון באותה רשימה" (עדות
רחל כץ, עמ' 15).

18 שם, עמ' 13-14.
19 המאסרים בקרב האסטים החלו עוד קודם לכן, גם בלאטביה הסמוכה החלו המאסרים
הפוליטיים בקרב היהודים בעיקר בחוג המחנה הרביזיוניסטי. ראה: דב לוי, יהודי
לאטביה בין הסתייגות לבין הסתגלות למשטר הסובייטי (1940-1941), "בחינות" חוב' 5
(תשל"ד), עמ' 84.

20 לפי עדותה של רחל כץ, נאשמו בעלה וגרשונביץ בריגול למען אנגליה ופנחס כץ נטל
את כל האחריות על עצמו בתקווה להקל על האחרים (עדות רחל כץ, עמ' 34-36).
לפי עדויות אחרות נאשמה קבוצת הרביזיוניסטים גם בקשר לפרשה משנת 1939. על
רקע הוויכוח המר בין הרביזיוניסטים לבין תנועות הפועלים הציוניות, היו גם באסטוניה
התנגשויות בין צעירי בית"ר לבין נוער מן השומר הצעיר-נצ"ח. באחת ההתנגשויות,
ב-14 ביולי 1939, נפצע איש השומר הצעיר (צבי אוגוז) פצעי מוות (ראה: א טראגישער
פארפאל, "די יידישע שטימע פאר עסטריי", 20 ביולי 1939; נאך וועגן טראגישן פארפאל,
שם, 27 ביולי 1939; א געפערלעכער שפיל - דערהרגעט א שומר-צעירניק. "פאלקס-
בלאט ביילאגע פארן עסטישן יידנטום", 21 ביולי 1939). לפי שש עדויות הואשמה
קבוצת הרביזיוניסטים באחריות לרצח זה ונאשמים אחרים אף הסכימו, כביכול, להודות
בכך (עדויות: בן-חיים, עמ' 29-30; גיטל קפלן, עמ' 32; זאב או'וואנסקי, עמ'
21-20; בראשינסקי, עמ' 8; ריבאק, עמ' 6, הלצר, עמ' 3).

בונדאים, וביניהם מ' שר, שמילא תפקידים חשובים בארגונים ציבוריים פרו-
סובייטיים עם תחילת השלטון הסובייטי. המאסרים עוררו בקרב חלקים מן הציבור
היהודי חרדה, שהלכה וגברה עם החלפת תעודות-הזהות הישנות בסובייטיות
ונוכח גל-שמועות על אפשרות של מלחמה בין גרמניה לברית-המועצות. באווירה
מתוחה זו הוגלו החל מליל ה-13 ביוני 1940 אלפי אזרחים מאסטוניה, ובתוכם גם
מספר ניכר של יהודים. לכאורה מכוונת היתה ההגלייה כלפי עשירים וכלפי פעילים
פוליטיים לשעבר, שהוגדרו על-ידי השלטונות כאויבי העם והמשטר. עם זאת לא
חסרו מקרים, שיהודים שנודעו כעשירים מפלגים לא נכללו בין המוגלים.²¹ בעוד
שבעלי הכנסות צנועות הוצאו לגלות.²² בקרב המוגלים היו לא מעטים, אשר בהיותם
אמידים שימשו גם כעסקני ציבור והיו פעילים בארגונים פוליטיים.²³ בהגלות
נכללו גם משפחותיהם של הנאסרים.²⁴

ברוב המקרים נבחרו הגולים על-פי רשימה שהוכנה, כנראה, תוך התייעצות עם
פעילי המפלגה הקומוניסטית ואנשי שלטון מקומיים. החוליה המבצעת את ההגליה
הורכבה בדרך כלל מ"שלישיה", שכללה לפחות אחד מאנשי המקום. בין אלה היו
לפעמים גם יהודים. את ההגליה מתאר זאב או'וואנסקי כדלקמן:

נכנסו שלושה אנשי נ.ק.וו.ד. (אחד היה אסטי והאחרים היו רוסים) עם אקדחים
שלופים בידיהם ופקדו: "קום התלבש". כמנהגם הם נכנסו ברעש גדול. בני
היה אז כבן שנה וחצי; על כן אמרתי להם: "מדוע אתם צועקים כל כך? אולי
תשמרו על השקט, הרי התינוק ישן!". הם ענו לי: "גם הילד הולך עמכם,
גם האשה - כולם". הם הקציבו לנו חצי שעה [...] לכל אחד היתירו לקחת
מזוודה ובה בגדים חמים. "מדוע דווקא חמים - שאלנו - הרי חם עכשיו?".
תשובתם היתה: "אינכם נוסעים לקור-אורט [מקום גופש], אתם נוסעים
למקום שיהיה קר [...]". הם שאלו אם יש ברשותנו זהב או כסף. עניתי שאין
לנו זהב ואין לנו כסף, פרט לשעון עם שרשרת של אבי וכן טבעת של אמי.
אחד מהם לקח את השעון עם השרשרת ושם אותו בכיסו [...]. משהחל
לרשום פרוטוקול הערתי לו, שיכלול בו גם את השעון עם השרשרת
[...]. הוא שלח בי מבט זועם והשליך את השעון עם השרשרת על השולחן
[...]. לאחר מכן הובילו אותנו ואת החבילות לרכבת [...]. את החבילות הם
עירבבו: חפציו של בני היו אצלי ואילו החפצים שלי נותרו אצל אשתי.
שאלתי אותם: "מדוע אינכם מניחים לנו להיות יחד?" תשובתם היתה:
"אתם הרי נוסעים בקרונות, ועליכם להבין אפוא שגברים ונשים לא יכולים

21 כך, למשל, לא הוגלתה משפחת איידלברג עתירת-הנכסים (בעלת בית-חרושת ללבינים
ובית-מסחר לתכשיטים ולשעונים) ומשפחת קרמר, שנחשבה בין עשירי טארטו (עדות
איידלברג, עמ' 6, 22).
22 כך הוגלה, למשל, דוד בילינסון מטאלין, פועל בבית-דפוס (עדות גלאור, עמ' 8; עיין
גם בעדותו של ריבאק, עמ' 12).
23 מן העיר טארטו הוגלה קולובסקי, שהיה אמיד ושימש גם כאחד מפרנסי הקהילה
(עדות פיבובארוב, עמ' 14).
24 עדויות: בראשינסקי, עמ' 7, 11; בן-יוסף, עמ' 9.

לנסוע יחד. סעו על כן עד המקום המיועד ושם תיפגשו [...]". הפגישה במקום המיועד התעכבה למעשה בחמש שנים ושבועיים בערך.²⁶

בצורה דומה הוגלו מאסטוניה לאזורים מרוחקים בברית-המועצות כחמש-מאות יהודים, כולל נשים, זקנים וטף.²⁶ בתייהם של המוגלים ננעלו ונחתמו בחותמת הרשות, בעוד רבים מקרוביהם מוכי ההלם ממתינים בפחד לבוא תורם.²⁷

2. תמורות חברתיות וכלכליות

יהודים מעטים יחסית באסטוניה נפגעו מחוקי ההלאמה הסובייטיים ומספרם נאמד בין 15 ל-20 אחוז מכלל המפרנסים. חלק מן החרשתנים ובעלי-המסחר שרכושם הולאם, שולבו בכלכלה הסובייטית, אם כי לא תמיד במסגרת קבועה, ומכל מקום תוך ירידה תלולה ברמת-החיים והעמדה החברתית. כך, למשל, לאחר שהולאם בית-המרקחת של גיניסצקי בטארטו (שבו הועסקו מספר שכירים), הועבר בעל-הבית לעבוד בבית-מרקחת בעיירה פילסאמה (Pylsama), כשמונים ק"מ מטארטו, ורק פעם בשבוע היה מבקר את ביתו ומשפחתו.²⁸ לאחר שהולאם המפעל לעיבוד עורות שבבעלות משפחת אוז'וואנסקי, שהעסיק כמאה עובדים, גותרו לעבוד בו שני אחים. על כך מספר אחד מהם:

את אחי ואותי השאירו שם כספציאליסטים [...], היו זקוקים לנו. אמנם הפועלים היהודים היו סולידאריים עמנו, אך מה הם יכלו לעשות? יום אחד ערכו במפעל אסיפה. קיבצו את כולנו, את הפועלים, את אחי ואותי, ובא נציג המפלגה ואמר: "אספנו אתכם כדי להודיעכם, ששני בעלי-הבית לשעבר (זאת אומרת אחי ואני) ישארו לעבוד בבית-החרושת כספציאליסטים. אל תראו אותם כאויבי המעמד אלא להיפך, כ"טובארישציי" (חברים), שתפו עימם פעולה וכו' וכו'..."²⁹

בשנת 1941 הוגלה אוז'וואנסקי למחנה-עבודה בברית-המועצות, אך עד להגלייתו עבד באין מפריע כמומחה במפעלו. יחס דומה גילה השלטון כלפי בעל-מפעל לשעבר, מאיר יודייקין, וכלפי בעל בית-מסחר לתכשיטים בעיירה ווילאנדי, שניתן לו להשאיר במקום גם לאחר שהולאם ואף מונה כמנהל לצידו של הקומיסאר שפיקח עליו.³⁰ בצד בעלי-מפעלים שהמשיכו לעבוד במפעל המולאם, רבים היו המקרים, שבהם פוטר בעל-המפעל, בעוד בני משפחתו או שותפיו, שנחשבו באופן רשמי כעובדים שכירים, המשיכו בעבודתם כמנהלים. על כמה מבעלי-המפעלים המולאמים שהודחו

25 עדות זאב אוז'וואנסקי, עמ' 14-15.

26 ראה: יוסף גאר, באלטישע לענדער, "אלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע", יידן, באַנד ו', ניו־יורק 1964, עמ' 327. האומדן לגבי מספר המוגלים היהודים נע בין 300 לבין 500 איש (עיין בעדויות הבאות: איידלברג, עמ' 5-6, 16; גיני, עמ' 11; גלאזר, עמ' 40).

27 עיין בעדותו של גיני, עמ' 18.

28 שם, עמ' 3.

29 עדותו של זאב אוז'וואנסקי, עמ' 13. עיין גם בעדויות: תמר אוז'וואנסקי, עמ' 2; אידה שפירא, עמ' 3.

30 עדותו של איידלברג, עמ' 12.

מתפקידם, כגון האחים בראשינסקי, בעלי המפעל סימפלס ובית-מסחר סיטוני גדול, הוטלו תשלומים כספיים כבדים, עד שנאלצו למכור "רהיטים, כלי כסף וזהב", שכן גם פקדונותיהם בבנקים הוחרמו. עם זאת הצליח חלק מהם למצוא עבודה — ולו גם עבודה פיוזית — כמו בני משפחת בראשינסקי וגולדמן מבעלי הקונצרן "קולגוז".³¹

אמנם לא תמיד נתאפשר לבעלי רכוש לשעבר ולפעילים פוליטיים לקבל עבודה, ומקצתם היו — לפחות בפרקי-זמן אחדים — מובטלים, אך במרוצת הימים הסתדרו רובם בעבודה, בעיקר הודות ליוזמה עצמית ולחיפושים עקשניים. כך, למשל, פנחס כץ, ראש המפלגה הרביזיוניסטית באסטוניה (ומי שעתידי היה לאחר חודשים אחדים להאסר), מצא עבודה ככלכלן במשרד הממונה על בתים שהולאמו. בשל החשש מפני התואר "טפיל", עברו רבים מבני השכבות "הבלתי-חיוביות" (לפי הטרמינולוגיה הסובייטית) הסבה מקצועית, כדי "להוכיח שאין הוא פאראזיט, כי אם איש עמל".³² צעירים יהודים עברו קורסים שונים, בין השאר קורס לנהגי טרקטורים;³³ נשים יהודיות למדו ניהול חשבונות ותפירת כובעים ופנו לעבוד בקואופרטיבים יצרניים (ארטלים). מסגרת זו איפשרה לבעלי-מלאכה וותיקים כחדשים להשתלב במשק. כך, למשל, התארגנו בטארטו בארטל "קויגולה" ("לכולם") מספר כובענים יהודים ו"עוד כמה גויים", בהנהלתו של בעל-מלאכה יהודי מקומי.³⁴

מאחר שחלק ניכר מיהודי אסטוניה התגוררו בדירות מרווחות, נפגעו רבים מתוכם (וביניהם, כמובן, גם אלה שמפעליהם הולאמו) ממדיניות הדיור, לפיה הותאם גודל הדירה למספר הנפשות במשפחה, לפי מעמדה הסוציאלי ולפי קריטריונים אחרים. בשל כך חוייבו בעלי דירות גדולות-יחסית להקצות בדירותיהם חדרים לפקידים או לקצינים סובייטיים, שהובאו לאסטוניה יחד עם משפחותיהם.³⁵ כך, למשל, הוכנס מלחין יהודי-סובייטי לדירתו בת ארבעה-עשר החדרים של החרשתן גינבקר מטאלין. בני משפחת אוז'וואנסקי מטארטו, שמפעלם הולאם, נאלצו לעזוב את דירתם בת אחד-עשר החדרים, מאחר שלא הסכימו לקבל דיירי-משנה כנדרש מהם. כמו-כן "הצטמצמו אפשרויות ההחזקה, שהרי ההכנסות קטנו בעוד שההוצאות היו גבוהות בשל האמרת המחירים". על כן גמרו שלושת האחים אומר "לשכור דירה אחת גדולה ולחיות בה יחד".³⁶ בעלי תפקידים בכירים במשק ובשירות הממלכתי לא נפגעו ממדיניות הדיור הסובייטית.

עם כינון השלטון הסובייטי באסטוניה נוצרו קשיים בהשגת מזון ומחיריהם של דברי-הלבוש האמירו, אך בשלב זה נזקקו מעטים לשוק השחור. בעת ובעונה אחת

31 עדויות: ריבאק, עמ' 10-11, 13; אידה שפירא, עמ' 1-2; בראשינסקי, עמ' 4; בן-יוסף, עמ' 2.

32 עדותה של גיטה קפלן, עמ' 13.

33 יעקב קפלן מטארטו מציין ב-2 בינואר 1941, במכתב אל קרוביו בארץ ישראל, כי לאביו ודודו, שסיימו קורס לנהגי-טרקטור, לא נמצאה עדיין עבודה (נספח לעדותו של יעקב קפלן). ראה גם עדותו של גיני, עמ' 4, 27.

34 עדות פיבובארוב, עמ' 5.

35 במכתבו של יעקב קפלן מ-2 בינואר 1941 נאמר: "אצלנו מתגורר קפיטאן של הצבא האדום. יש לו אשה ושני ילדים: נער בן 14 וילדה בת 3 וחצי. הם אוקראינים ובאו לכאן מרוסיה". עיין גם בעדויות: גיטה קפלן, עמ' 5-6, 14; בראשינסקי, עמ' 4.

36 עדויות: זאב אוז'וואנסקי, עמ' 13-14; גיני, עמ' 19.

גבר גם המסחר הבלתי-חוקי במטבע, ובו השתתפו גם יהודים³⁷. בדירותיהם של יהודים אחדים אף נערכו חיפושים אחר מטבע-חזק, תכשיטים ודברי-ערך³⁸. על-אף הקשיים, ההטרדות והפגיעות שהביאו חילופי-השלטון על חלק מיהודי אסטוניה במה שנוגע למישור הכלכלי-סוציאלי, נראה שבדרך כלל היה מצב האוכלוסיה היהודית מצד הפרנסה מניח את הדעת. כמעט "כל מי שרצה יכול היה לעבוד"³⁹, בצורה זו או אחרת. ולא זו בלבד, אלא שנפתחו בפני היהודים (מכל מקום, בפני חלק מהם) גם שערי מיגורים כלכליים ומינהליים שעד אז היו סגורים בפניהם. זאת ועוד. חלק ניכר מן המפרנסים היהודים, שהכנסתם באה בעבודה שכירה בלבד, וכל שכן אנשים מדלת-העם, שנוקקו לפני-כן לעזרת הציבור, שיפרו את מצבם הכלכלי בעיקבות חילופי השלטון והנהגת המשטר החדש.

3. תרבות ודת

עם כינונו של המשטר הסובייטי באסטוניה בוטלו חוקי האוטונומיה התרבותית של המיעוטים הלאומיים, והיהודים בכללם, ובהמשך לכך נתבטלה "מועצת התרבות" ונסגרו המוסדות הציבוריים-סוציאליים.

בשנת הלימודים שנפתחה בסתיו 1940 נותר מכל מוסדות החינוך היהודיים רק בית-הספר בטאלין. פרט לשני מורים לא-יהודים נשאר צוות המורים על כנו, כולל המנהל ש' גורין. מספר הכיתות ושיטת הלימוד הותאמו למה שנהוג היה במערכות החינוך הסובייטיות. אחד השינויים העיקריים שחלו בבית-ספר זה היה ביטול הכיתות העבריות. תלמידי כיתות אלו אמורים היו להשתלב בכיתות היידישאיות, שבהן המשיכה שפת ההוראה להיות יידיש. ראוי לציין, ששינוי זה לא עבר בלי גילויי התנגדות מסויימים מצד התלמידים, שהיו רגילים עד אז ללמוד את רוב המקצועות בעברית ושכמה מהם אף לא הבינו יידיש⁴⁰. נראה שתופעה זו היתה אחד הגורמים שהביאו להוראת מספר מקצועות באסטית. שפת יידיש נלמדה כאן במתכונתה הפוגטית ובהתאם לכתיב המקובל בברית-המועצות. גם ספרי הלימוד ביידיש היו סובייטיים⁴¹.

בטארטו התעוררו קשיים לגבי המשך קיומו של בית-הספר היהודי. השלטונות טענו, כי מחמת מספר התלמידים הקטן אין לקיים אותו כלל. נראה שכל ההשתדלויות

37 עדותו של ריבאק, עמ' 13.

38 עדויות: גיטה קפלן, עמ' 4; בן-יוסף, עמ' 6-7.

39 מעדותה של אידה שפירא, עמ' 1. על מצב כלכלי שפיר של יהודי אסטוניה בשנת 1941-1940 העידו גם: ריבאק, עמ' 5, 8-10, 13-14; איידלברג, עמ' 13; בן-יוסף, עמ' 11; תמר או'וואנסקי, עמ' 6; דרוי, עמ' 9.

40 היו מקרים, שתלמידים מבתי-ספר עבריים עברו לבתי-ספר, ששפת ההוראה בהם היתה רוסית. אחרים למדו זו הפעם הראשונה לשון יידיש (עיין בעדויות: בראשינסקי, עמ' 5-6; גלאזר, עמ' 2-3; הלצר, עמ' 2).

41 עדויות: הלצר, עמ' 2; גלאזר, עמ' 4. לפחות חלק מספרי הלימוד ביידיש הוזמנו מבית-ההוצאה "ליבהאבער פון וויסן" מקובנה שבליטא. ראה: יאנקל יוד, אין פאבריק פון יידישן לערנבוך, "פאלקסבלאט", 16 באוקטובר 1940.

מצד המנהל לשעבר ומצד פעילי החינוך היידישאי לא הועילו והרבה מן התלמידים עברו לבתי-ספר אסטניים⁴².

לעומת הצימצום שחל בחינוך היהודי, ניתנו אפשרויות רבות לצעירים יהודים שביקשו להיקלט במוסדות להשכלה גבוהה. אף בני "המעמדות המנצלים" לשעבר נהנו מאפשרות סבירה ללמוד, אם כי ללא תמיכה, וכמובן ללא אותה עדיפות שניתנה לבניהן של משפחות פרולטאריות. להלן עדותו של מי שהיה באותה עת סטודנט באוניברסיטת טארטו, בנו של בעל בית-מרקחת שעסקו הולאם:

מיד עם תחילת השלטון החדש החלו לחלק סטיפנדיות שגודלן כגודל הסטי-פנדיות שחולקו ברוסיה. אני זוכר שכמעט כולם קיבלו סטיפנדיות ואני הייתי אחד מן המעטים שלא קיבלו סטיפנדיה [...], משום שאבי היה "קפיטליסט". אמנם הם קיבלו 220 רובאל, אלא שהמחירים באסטוניה נשארו עדיין ברמתם הקודמת; כלומר, 220 רובאל היה כסף רב ואפשר היה לחיות בסכום זה טוב מאוד [...]. הבעיה שלי היתה בעיקר מוסרית. אך גם ללא סטיפנדיה, הרי איפשרו לי ללמוד [...]. אני זוכר שלא היו לי דאגות לגבי סיום חוק לימודי, שכן נאמר לי שאוכל לסיימם וגם להסתדר ולהשתלב בסדר החדש⁴³.

רבים מתלמידי בתי-הספר שולבו בפעילות פוליטית, אם במסגרת ה"קומסומול" ואם בשורות ה"פיונרים". לאלה שלמדו בבית-הספר היהודי בטאלין אף ניתן במשך זמן מסויים לפעול בשפת יידיש. לפחות עד לבחירות נתאפשר גם המשך קיומו של המועדון היידישאי ע"ש ביאליק שבטאלין⁴⁴, שבו היו מאורגנים בראשית השלטון הסובייטי כארבעים בני נוער⁴⁵. הפעילות במועדון דעכה מהר למדי, כשם שקרה בכל המועדונים ומוסדות-התרבות היהודיים. רובם ככולם, כולל אלה שהיו תחת השפעתם של חוגי "ליכט", הפסיקו בצורה זו או אחרת להתקיים. תוך זמן קצר חדלה כמעט לחלוטין הפעילות התרבותית היהודית⁴⁶. בתקופה המדוברת פסקו, כמובן, להתקיים גם מסגרות חברתיות בעלות גוון אורחי-סלקטיבי, כגון מועדון הטניס היהודי או איגודים אקדמאיים. עם זאת נמשכו עדיין במידה מסויימת ביקורי יידידים בבתי פרטיים ובילוי בצוותא כבימים עברו. מספר משפחות יהודיות התיידדו עם יהודים סובייטיים שבאו זה מקרוב. שלא כמו בני מיעוטים אחרים, הרוסים והשוודים, לא היה ליהודי אסטוניה עיתון בשפתם. אם בזמן המשטר הקודם הוקדש ליהודי אסטוניה מקום נכבד בעיתוני יידיש בליטא, הרי שנוהל זה נפסק במשטר הסובייטי.

42 לפי עדותו של תלמיד כיתה ז' מבית-ספר זה, ניסו המנהל, ד"ר סולומון, ואחד מפעילי המועדון "ליכט" למנוע את סגירת בית-הספר, אך שתדלנותם לא נשאה פרי ובית-הספר נסגר. עם זאת טען דרוי בראיון, כי בית-הספר המשיך להתקיים (עיין בעדויות: פיכובארוב, עמ' 2; זאב או'וואנסקי, עמ' 22-23; אידה שפירא, עמ' 6-7; דרוי, עמ' 7).

43 עדותו של איידלברג, עמ' 4-5. השווה גם עדות גיני, עמ' 4.

44 עדותו של גלאזר, עמ' 4-5.

45 א חברטע פון טאלין — א בריוו פון טאלין. "יוגנט ביילאגע פון קאמף", 13 ביולי, 1940.

46 עדויות: בן-חיים, עמ' 29; ריבאק, עמ' 27-28; הלצר, עמ' 4; או'וואנסקי, עמ' 23; גלאזר, עמ' 2.

המסע נגד הדת באסטוניה, שנוהל בעיקר על-ידי חוגים ציבוריים בהשראת המפלגה הקומוניסטית, כמעט שלא פגע ביהודים, מאחר שהיהודים לא הצטיינו גם קודם לכן באדיקות יתירה. בתי-הכנסת בטאלין ובישובים אחרים נותרו פתוחים כמקודם ופה ושם נמשכה גם מכירת בשר כשר⁴⁷. אמנם במקרים רבים נאלצו יהודים לעבוד בשבת ובמועדי ישראל, אך בבתי רבים המשיכו לשמור על ההווי המסורתי. נער ממשפחה ציונית-מסורתית מטארטו, שהצטרף באותה עת ל"פיונרים", מספר במכתב לקרוביו בארץ-ישראל: "בנשף הפיונרים שהתקיים אצלנו שימשתי כמקבל פניהם של אורחי הכבוד ודיברתי עם ראש-העיר, החבר יאלאג [...], איך עבר עליכם חג החנוכה? ... קיבלתי דמי חנוכה — צ'רבוניץ (10 רובאל)"⁴⁸.

הערות סיכום

התמורות שחלו בקיבוץ היהודי הועיר באסטוניה בשנה הראשונה לשלטון הסובייטי היו דומות מבחינות רבות לאלה שהיו מנת חלקם של קיבוצים יהודיים בשאר השטחים שסופחו לברית-המועצות. יהודי אסטוניה ראו בסיפוח לברית-המועצות את הרע במיעוטו כשהאלטרנטיבה היא שלטון נאצי, ישיר או עקיף. יהודי אסטוניה, ששיעור שומרי המצוות בתוכם לא היה גדול, היו רגישים להגבלות על הדת, שהטיל השלטון הסובייטי, פחות מקיבוצים יהודיים אחרים, שסופחו אותה עת לברית-המועצות. כן מתקבל הרושם, כי התנגדותם לצימצום הפעילות התרבותית-היהודית בעברית וביידיש היתה אף היא רפה יותר מאשר בקהילות ישראל אחרות. פגיעה חמורה נפגעה מן המשטר החדש השיכבה הדקה של בעלי-נכסים ומספר פעילים פוליטיים, בעיקר מן המחנה הציוני-רביזיוניסטי. כן העיק על יהדות אסטוניה, הקטנה בכמות והדלה בכוחות, הניתוק מקיבוצים יהודיים אחרים ובעיקר מן המרכז התרבותי החשוב שבליטא. השתלבותם של חלק מיהודי אסטוניה במנגנון המינהלי והממלכתי של המשטר החדש הגבירה את השינאה כלפי הציבור היהודי מצד האסטים, ובהגליות ערב הפלישה הגרמנית נותקו מציבור זה העסקנים הפוליטיים המעטים ונכבדי העדה. מסתבר אפוא, כי הקיבוץ היהודי באסטוניה נכנס לתקופת השואה⁴⁹ כשהוא מוקף בשינאה גוברת וללא מנהיגים.

47 על השחיטה הכשרה בטארטו ראה בעדויותיהם של פיבוכארוב, עמ' 17—18 ושל דרוי, עמ' 7. על התפילות בבתי-הכנסת עיין בעדויות של אידה שפירא, עמ' 7 ושל הלצר, עמ' 21.

48 המכתב הוא מ-2 בינואר 1941.

49 על יהודי אסטוניה בימי השואה ראה מאמרי: Estonian Jews in the U.S.S.R.: Research Based on Survivors' Testimony. *Yad Vashem Studies*, 1976, Vol. 11, pp. 273—297.

יוסף ליטבק

שאלת האזרחות של יהודים יוצאי-פולין בברית-המועצות (1941—1943)

א

ב-29 בנובמבר 1939 פרסמה נשיאות הסובייט העליון של ברית-המועצות צו, בדבר הענקת אזרחות סובייטית לתושבי הפלכים המערביים של אוקראינה וביילורוסיה¹. הצו הסדיר את שאלת אזרחותם של תושבי השטחים, שסופחו לברית-המועצות עם חלוקתה של פולין, והקנה באופן אוטומטי אזרחות סובייטית לכל אזרחי-פולין לשעבר, שנמצאו בתאריכים הקובעים בתחומי הטריטוריה שסופחה לברית-המועצות, היינו, בראשון בנובמבר באוקראינה המערבית ובשני בנובמבר בביילורוסיה המערבית². הצו פתר, להלכה, גם את בעיית אזרחותם של הפליטים מאיזור הכיבוש הגרמני של פולין, שכן רובם הגיעו לאיזור הסובייטי לפני שני התאריכים הקובעים; חלקם כשברחו מאימת הקרבות עוד לפני כניסת הצבא-האדום, כלומר בימים 1-17 בספטמבר, וחלקם — בין מחצית ספטמבר לסוף אוקטובר 1939. בששת השבועות, עד שהתייצב הגבול, היתה בין שני איזורי הכיבוש זרימת אוכלוסיה כמעט חופשית, ורק בסוף חודש אוקטובר נסגר הגבול סופית. במידה שנמשכה זרימה כלשהי של פליטים מן האיזור הגרמני אל האיזור הסובייטי, היו אלה יהודים, אשר נדחקו על-ידי הגרמנים או ברחו בעצמם בשל אימת הרדיפות. לאלה ולאלה לא התירו הסובייטים להיכנס לאיזור שבשליטתם והם נאלצו לחצות את הגבול באופן בלתי-חוקי³. רבים מאלה שנתפסו בידי הסובייטים הועמדו לדין כמרגלים ונשפטו לשנות מאסר ארוכות⁴. אלה שהצליחו לחצות את הגבול מבלי שנתפסו, זייבים היו להעמיד פנים כאילו הגיעו לאיזור הסובייטי עוד לפני שנחסם, כלומר לפני התאריכים הקובעים, אחרת צפויים היו להיאסר ולעמוד לדין על חציית הגבול. לפי אותו צו מן ה-29 בנובמבר הוענקה אזרחות סובייטית גם לאנשים שהגיעו לאיזור הסובייטי לאחר התאריכים הקובעים, אך רק בתנאי שבאו באורח ליגאלי, בעיקבות ההסכמים לחילופי-אוכלוסין בין הסובייטים לגרמנים מן ה-28 בספטמבר וה-16 בנובמבר

1 *Documents on Soviet-Polish Relations, 1939—1945*, vol. 1: 1939—1943, London—Melbourne—Toronto, 1961, p. 92.

2 בתאריכים אלה החליט הסובייט העליון של ברית-המועצות על צירופן של אוקראינה וביילורוסיה המערביות לברית-המועצות.

3 יד ושם, עדויות ל-1190/31; ל-1283/91. לנה קיכלר-זילברמן, "אנו מאשימים", מרחביה, 1961, עמ' 14—17. עדותו של צבי פחטר במשפט אייכמן, "היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן", ירושלים, תשכ"ג, כרך 4, עמ' 153.

4 ביתר הרחבה ראה על נושא זה במאמרי: השלטון הסובייטי והצלת יהודים "פולניים" ו"מערביים" (עיונים במדיניות הסובייטית בשנות השואה), "בחינות", 1972, חוב' 2—3, עמ' 47—80.

4 יד ושם, עדות ש-2200/133.